

Рамиля БЕРДАЛИЕВА

филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті, Әлем тілдері кафедрасы, Түркістан, Қазақстан (ramilyasha@mail.ru) ORCID: 0000-0003-1366-6410

Қазақ халқының вербалды емес қарым-қатынас моделінің ерекшеліктері

Андатпа

Мақалада қазақ халқының бейвербалды қарым-қатынас моделінің компоненттері қарастырылған. Қазақ тілінің бейвербалды коммуникация моделінің басты ерекшелігі – ұлттық мінез-құлық, этикет нормалары, тыйым салынған ым-ишараларды, сондай-ақ тек қазақ мәдениетіне тән ым-ишараттарды қамтитын лакунатталған компоненттің болуы. Бейвербалды құралдардың сөздіктеріне енген қазақ және орыс тілдерінің бейвербалды құралдарын талдау негізінде «халықаралық» ымдау тілі жоқ екендігі, бейвербалды коммуникация әрқашан вербалды коммуникациямен бірге ұлттық ерекшеліктер жайында ақпарат беретіні анықталды. Мақалада тек қазақ тіліне ғана тән бірқатар бейвербалды компоненттер сипатталған. Бейвербалды құралдарды талдау нәтижесінде тыйым салынған ым-ишаралардың басқа халықтардың мәдениетінде балама нұсқалары жоқ екендігі дәлелденген. Бейвербалды мінез-құлықтың этикет нормасы белгілі бір ым-ишараны немесе қимылды қолдануға тыйым салу болып табылады. Бірнеше ұлттық ерекшеліктері бар ым-ишаралар тек қазақ мәдениетіне тән мағынаға ие. Қазақ тіліндегі ым-ишара жүйесі әлеуметтік тұрғыдан анықталған және тек қазақ тілді қауымдастыққа тән кинесикасы ретінде беріледі.

Кілт сөздер: Бейвербалды коммуникация моделі, лакунатталған компонент, ым, ишара, тыйым салу, ұлттық мәдениет, бейвербалды құралдар, қазақ менталитеті.

Ramilya BERDALIEVA

Candidate of Philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, World Languages Department, Turkestan, Kazakhstan (ramilyasha@mail.ru)

Features of Non-Verbal Communication Model of the Kazakh People

Abstract

The article examines the components of the non-verbal communication model of the Kazakh people. The author has established a non-verbal model of the Kazakh language, the main feature of which is the presence of a lacunated component containing etiquette norms of behavior, taboo gestures, as well as gestures-realities that take place only in the Kazakh language culture. Based on the analysis of the non-verbal means of the Russian and Kazakh languages included in the dictionaries of non-verbal means, it was revealed that there is no "international" sign language, the non-verbal language is always national as verbal speech. The article describes a number of non-verbal components that are inherent

only in the Kazakh language. The results of the analysis of non-verbal means showed that there are no alternative substitution options for taboo gestures. The etiquette norm of nonverbal behavior is the knowledge of cultural prohibitions on the use of a particular gesture, i.e. gestures-taboos. National specifics are more clearly expressed in ritual gestures-taboos that make sense only in this culture. As for the system of gestures in the Kazakh language, it is socially determined and is inherent only in this language community, i.e. the sign language is given as the kinesics of people of a particular nation.

Keywords: Non-verbal model, lacunated component, gestures-realities, gestures-taboos, national culture, vocabulary of non-verbal means, Kazakh mentality.

Кіріспе

Қазіргі уақытта қарым-қатынастың бейвербалды бөлігі тіл білімінің семиотика, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, салыстырмалы лингвистика, этнолингвистика және т.с. сияқты дәстүрлі және дамып келе жатқан салалардың зерттеу нысанына айналды (Ч. Пирс, Ч. Моррис, У. Вайнрайх, Л.С. Выготский, Л.В. Щерба, А.А. Леонтьев, И.Н. Горелов, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая және басқалар).

Қоғамдық өмір саласындағы әр түрлі мәдениеттердің өкілдерімен байланыс орнату барысында мәдениетаралық коммуникацияның ұлттық және мәдени ерекшеліктерін зерттеуге деген қызығушылық айтарлықтай өсті (Э. Холл, Л. Самовар, Р. Портер, Ф.Боас, С.Г. Тер-Минасова, Э.Ф. Тарасов, Т.Е. Железанова және басқалар). Қарым-қатынастағы спецификалық ерекшеліктер вербалды деңгейде ғана емес, бейвербалды деңгейде де көрініс табады. Әр халық бейвербалды құралдарды арнайы элементтер ретінде бірнеше формада қолданады. Бейвербалды құралдардың мағыналары белгілі бір ортамен анықталады, сәйкесінше әр түрлі халықтардың өкілдері бір-бірінен мимикалық мінез-құлық үлгісімен және ым-ишарат сипатымен ерекшеленеді (А. Пиз, Дж. Трейгер, В.А. Лабунская, И.Н. Горелов, Г.Е. Крейдлин, Л.А. Капанадзе, А.А. Акишина және басқалар).

Ым мен имитациялық белгілер табиғатта әмбебап бола алатындығына қарамастан, олардың мағыналары әртүрлі халықтар арасында сәйкес келмеуі мүмкін, сондықтан олардың ұлттық сипаты этникалық, географиялық, әлеуметтік-мәдени ортамен байланысты. Сондықтан, қазіргі кезде қазақ және орыс тілдерінің бейвербалды қатынас компоненттерін зерттеу ерекше қызығушылық тудырып отыр.

Сонымен, бұл зерттеудің өзектілігі, біріншіден, қазақ тілінің бейвербалды қатынас құралдарының ұлттық және мәдени ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан зерттеу; екіншіден, халықаралық ынтымақтастық шекарасының кеңеюіне байланысты мәдениетаралық коммуникация рөлінің өсуі; үшіншіден, өзара түсіністікке қол

жеткізуге бағытталған мәдениетаралық коммуникация сапасына жаңа талаптарды қалыптастыру, оның негізгі компоненті бейвербалды байланыс құралдары болып табылады. Жаһандану дәуірінде бұл мәселелерді кешенді түрде зерттеу ғылыми қызығушылықты тудырады, өйткені қарым-қатынастың вербалды және бейвербалды құралдарын түсіндірудің мұндай тәсілі Қазақстанның көпұлтты мемлекетіне тән қарым-қатынас мәдениеті мен мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеуге деген әлеуметтік қажеттіліктен туындайды.

Тәжірибе

Қазақ халқының бейвербалды қарым қатынас құралдарында ұлттық мінез-құлқын, ұлттық сана-сезімін, менталитетін, мәдениет пен тұрмыс-тіршіліктің ерекшеліктерін бейнелейтін өзіндік ерекше сипаттамалары бар. Мұның бәрі тұтастай алғанда коммуникацияның бейвербалды компоненттерін салыстырмалы аспектісінде зерттеуге ықпал етеді.

Мәдениетаралық қарым-қатынасты әр халықтың мәдениетін, демек тілдерін ұлттық мәдениетінің бөлігі ретінде сипаттайды, бұл оған вербалды құралдармен қатар бейвербалды қарым-қатынас құралдарын да қосуға мүмкіндік береді. Белгілі ғалым П.А. Самовар былай деп жазады: «Басқа мәдениеттің өкілдерімен қарым-қатынас жасау барысында оның ым-ишарат пен қозғалыстары оның мәдениетінің көрінісі екенін ұмытпауымыз қажет» [2, 45-б.].

Тіл білімі ғылымдағы «коммуникация» және «қарым-қатынас» терминдерінің әр түрлі түсіндірілуіне қарамастан, бұл ұғымдар вербалды және бейвербалды құралдардың өзара әрекеттесуінің екі жақты процесс ретінде қарастырады. Кез келген вербалды және бейвербалды қарым-қатынас ұлттық мәдениетіне міндетті түрде жүгінеді. Өз кезегінде мәдениеттің өзі қарым-қатынаста жүзеге асырылады, оның нәтижесі болып өзара түсіністікке қол жеткізу болып табылады. Сонымен, мәдениет қарым-қатынасқа (коммуникацияға) әсер етіп қана қоймай, өзі де оның ықпалына бағынады. Сондықтан көптеген зерттеушілер осы құбылыстың маңыздылығын атап өтіп, көбінесе мәдениетті қарым-қатынаспен (коммуникациямен) теңестіреді. Э. Холл «Мәдениет – бұл қарым-қатынас, ал коммуникация – бұл мәдениет» [1, 32-б.], – деп тарқатады.

Ым-ишарат пен дене қимылдарын зерттеуге арналған көптеген ғалымдардың еңбектерін атап айтуға болады, мысалы: А.В. Филиппов, А.И. Галичев, Л.А. Капаназе, Е.В. Красильникова, Л.Кулиш, К.Пшенко, Н.Смирнова, С.Гочева және Г.Гочев, Т.М. Николаев және басқалар. Ым-ишарат пен дене қимылдарын жіктеу кезінде ғалымдар

мынадай негіздерге сүйенді: 1) физикалық табиғат; 2) өрнек, мазмұн және пайдалану жоспары; 3) ым-ишарат пен дене қимылдарының вербалды ақпараттың мазмұнын қалыптастыруға қатысуы және т.б. дене қимылдары мен ым-ишараттардың мазмұндық сипатын зерттеген кезде оларды сөйлеу барысында қолдану тұрғысынан қарастырылуы қажет. Мұндай жіктеулердің негізі ым-ишараттарды қолдану саласы, оларды қолданатын тілдік қауымдастықтар саны, әр түрлі жағдайларда экспрессивті қолдану себептері болып табылады. Осыған байланысты, ұлттық-мәдени сипаттамасы бар кинетикалық белгілерді жүйелеу мәселесі үлкен қызығушылық тудырады (В.В. Андриянов, С.П. Гочева, Г.Н. Гочев).

Ұлттық ерекшелігі бар кинетикалық белгілердің бірнеше жіктеу әдістерін талдай отырып, өз тарапымыздан экспрессивті қозғалыстарды мынадай етіп бөліп қарастыруды ұсынамыз: 1) ұлттық ым-ишараттар мен дене қимылдары - бір ғана мәдениетте қолданылатын; 2) эквивалентті ым-ишараттар мен дене қимылдары: мазмұны жағынан бірдей, бірақ орындалу тұрғысынан сәйкес келмейтін кинетикалық бірліктер. Бұл бейвербалды амалдар орындалу мәнерімен ерекшеленетін вариативті қимылдар тобына кіреді; 3) ареалдық қимылдар көптеген ұлттық мәдениеттерде орындалу жағынан да, мазмұны жағынан да бір-біріне сәйкес келеді.

Сонымен қатар, мимиканың коммуникативті функциясына экспрессивті қозғалыстардың ерекше класы (тобы) ретінде назар аударуымыз қажет. Ым-ишарат пен дене қимылдарынан айырмашылығы мимикалық өрнектердің мағынасы адамның ішкі эмоционалды жағдайымен байланысты.

П. Экман бет-әлпетін биологиялық қозғалыс актілері деп санайды, сондықтан олар нақты эмоциялардың сенімді көрсеткіштері, адамның ішкі әлемінің көрінісі ретінде белгілі бір мәдениетке тән. Мәдени тұрғыдан алғанда, эмоциялардың көрінісі белгілі бір қауымдастықтағы мінез-құлық ережелерімен анықталады. Мысалы, қазақ мәдениетінде эмоциялар мәдени және қоғамдық тұрғыдан анықталады: *дауыстап күлме, дауыстап жылама, үлкендердің алдында мінез-құлық танытпа* және т. б.

Бейвербалды қарым-қатынастың акустикалық құралдарын (дауыстан басқа) интонация мен үнсіздікті ақпарат берудің және мәдениеттің көрсеткіштері ретінде қарастыру қажет. Коммуникативті процестегі акустикалық құралдардың маңыздылығының дәлелі ретінде паралингвистика ғылымы өзінің зерттеу нысаны ретінде «дыбыстық фонация қасиеттері» деп белгіледі [3, 73-б.], бұл коммуникативті ақпаратты жеткізудегі сөйлеудің дыбыстық жағының негізгі рөлін

түсіндіреді (сөйлеу қарқыны, дыбыс деңгейі, интонация, күлкі, жылау, жөтелу және т.б.). Дауыс ұғымының функционалды сипаттамасын айқындайтын сөздердің көптігі Г.Е. Крейдлиннің зерттеу жұмысында көрініс тапқан (128 сын есім, 23 үстеу, 53 етістік) [4, 36-б.].

Дауыстық сипаттамалар тек әлеуметтік емес, сонымен қатар ұлттық сипатқа да ие. Әр ұлттың сөйлеу тілінің дыбыстық безендірілуінде сөйлеушінің ұлтын ажыратуға мүмкіндік беретін өзіндік ерекшеліктер бар. Дауыс ұғымы этикет ұғымымен тығыз байланысты. Мәдениеттің көрінісі ретінде дауыстың күші мен қаттылығын атап өткен жөн: дауыстың қаттылығына белгілі бір халықтың географиялық орналасуынан басқа, халықтың тұрмыстық жағдайы да әсер етеді. Адамдар арасындағы қарым-қатынаста сөйлеу реңі (интонация) да үлкен маңызға ие, бұл М.М. Рыбакованың зерттеулері бойынша 40%-ға дейін ақпаратты жеткізе алады. Осыған байланысты интонациялық зерттеулер саласындағы қазақ (Қ. Жұбанов, А.Байтұрсынов, т.б.) және орыс ғалымдарының (В.А. Лабунская, И.А. Стернин, және т.б.) еңбектерін атап өту қажет. Әр адам алдымен интонацияға (бейвербалды) реакция жасайды, содан кейін ғана сөздердің (вербалды) мағынасына көңіл бөледі.

Көптеген ғалымдар акустикалық құралдардың ішінде үнсіздік әрекетіне ерекше көңіл бөледі (Г. Почепцов, В. Богданов, С. Крестинский, Г.И. Берестнев, Н.Д. Арутюнова, Т. Бруно, Дж. Дженсен, А. Стредье, К. Зиммерманн және т.б.). Үнсіздік басқа да бейвербалды құралдар қатарында ақпараттық функцияны орындайды, ол көпфункционалды және полисемантикалық сипатқа ие болады. Үнсіздіктің коммуникативті маңыздылығына ерекше назар аудару керек, ол мынадай алғышарттардың болуын болжайды: 1) сөйлеушінің үнсіздікті саналы түрде қолдануы; 2) ақпарат алушы үнсіздіктің мазмұнын біледі; 3) үнсіздік мағынасына қатысты ортақ білімді сөйлеуші мен тыңдаушы иелік етуі [5, 37-б.].

Тактильді байланыс құралдары бейвербалды құралдардың ерекше тобын құрайды. Адамдар бір-біріне әр түрлі себептермен, әртүрлі тәсілдермен және дененің әр түрлі жерлеріне қол тигізеді. Кейбір мәдениеттерде тактильді қарым-қатынас – жанасу өте жиі кездеседі, ал басқаларында олар мүлдем жоқ, сондықтан халықтар жақын және қашықтық мәдениеттеріне қарай ажыратылады. Қазақ мәдениеті жақын мәдениет түріне жататындығы анықталды, өйткені қазақ халқының тактильдік ым-ишараттары мен дене қимылдары өте көп: *шашын сипау, түртіп қалу, бетінен сую, басынан сипау, қолын ұстау* және т.б.

Коммуниканттардың мәдени айырмашылықтары аясында қатынастың проксемикалық (кеңістіктік) құралдарын зерттеуге байланысты кеңістіктікті ұйымдастыру проблемасы көптеген шетелдік (Э. Холл, Р. Шатер) және орыс (Г.Е. Крейдлин, Г.В. Колшанский) ғалымдарының зерттеу нысаны болды. Проксемика саласындағы зерттеулер, негізінен, адамдар арасындағы қарым-қатынас үдерісіндегі территориялардың, коммуниканттар арасындағы қашықтық пен арақашықтықтың әсерін зерттеуге бағытталған. Бейвербалды қарым-қатынастың осы саласындағы зерттеулердің нәтижелері болып адамның кез-келген әрекеті кеңістіктікті ұйымдастырусыз жүзеге асырылуы мүмкін емес деп санайды.

Бейвербалды қарым-қатынас мәдениеті этикет пен бейвербалды қарым-қатынас құралдары тыйым салуды талап етеді. Бейвербалды құралдар мен ұлттық мәдениет арасында, атап айтқанда, этикет формулаларында көрсетілген қазақ дүниетанымының өзіндік ерекшеліктерімен тығыз байланыс орнатылады. Мәселен, тізе *бұзу*, *иіліп сәлем беру*, *қамшы тастау*, *белді таяну*, *шашын жұлу*, *бетін шымышу* секілді ишараттар қазақ халқының ұлттық ым-ишараттары болып табылады.

Екі жүйенің өзара әрекеттесуінің ерекшелігі – этикет, коммуникативті тыйым салу жүйесі және ым-ишараттың жүйесі. Т.М. Николаева атап өткендей, сөйлеу кезінде белгілі бір әдіспен қолданылатын этикет «...бейвербалды элементтерді қолдануға рұқсат ету мен оларға тыйым салу арқылы жүзеге асырылады» [6, 78-б.].

Кейбір бейвербалды құралдарға шектеу қоюдың нәтижесінде этикетте белгіленген ым-ишарат, дене қимылдарын бөліп көрсетуге, яғни рұқсат етілген және рұқсат етілмеген, тыйым салынған қимылдар деп белгілеген.

Нәтижелер мен пікірталас. Бүгінгі таңда қазақ ғылымында тыйым салынған ым-ишараттардың әртүрлі жіктелімдері бар (Ә. Марғұлан, А. Қайдаров, Х. Арғынбаев, А. Ахметов, С.Б. Бейсембаева, Ж. Нұрсұлтанқызы және т.б.). А. Сейдімбек қазақ халқының этномәдени тыйымдарын үш топқа бөледі: 1) жеке адамға қатысты тыйымдар; 2) қоғамға қатысты тыйымдар; 3) қоршаған ортаға, табиғатқа қатысты тыйымдар. Осындай негізде ым-ишараттар мен дене қимылдарына қатысты табу (тыйым салу) басқа да зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі, олар бірінші типтегі ым-ишараттар мен дене қимылдарына *тісіңді қайрама*, *аузыңды керме*, *басыңды шайқама*, екінші типтегі ым-ишараттар мен дене қимылдарына *үлкен кісінің алдынан өтпе*, *қонағыңа ашуланба*, *молаға қарай жүгірме*, ал үшінші

топтағы қимылдарға *жұлдызды санама, айды қолыңмен көрсетпе* секілді бейвербалды амалдарды жатқызады. Бейвербалды амалдарды осылай жіктеу – халықтың ұлттық мәдениетінің айқын дәлелі, бұл жіктеуде басты назарда адамның өзі болады. Мысалы тыйым салынған ым-ишараттар мен дене қимылдары (табу) *басыңды салбыратпа, бетіңді баспа, бүйіріңді таянба, бетіңді тырнама, жағыңды таянба, қолыңды айқастырма, қолыңды қусырып отырма, қолыңды төбеге қойма, қолыңды таянба, табаныңды тартпа, тізеңді құшақтама, таңдайыңды қақпа, шашыңды жұлма* тікелей немесе жанама түрде адамға қатысты. Осындай классификация С.Б. Бейсембаеваның еңбегінде де көрініс тапқан: *адамға қарай керілмейді, біреуге қарап ерін шығармайды, үлкен адам алдында аяқты созып отырмайды, адамға қарап қолды шошайтпайды, саусақты, қолды орынсыз ауызға салмайды, үлкен кісінің жолын кесіп өтуге болмайды, тілді шығармайды.*

Кейбір мінез-құлық әрекеттеріне және діни дәстүрлерге қатысты белгілі бір ым-ишараттар мен дене қимылдарына салынған тыйымдар өте қызықты. Қазақ мәдениетінің бұл ұстанымдары тарихи даму үдерісінде қалыптасты, халықтың қоғамдық өмірінде көрініс тапты. Діни сипаттағы тыйым салынған ым-ишараттарды зерделеу нәтижесінде тыйымдарды екі топқа бөлуге болады: 1) діни дәстүрлерге қатысты тыйымдар; 2) күнделікті тұрмысқа қатысты тыйымдар. Мысалы, *үлкен адамның жолын кеспе, шашыңды жайма, шашыңды жұлма, босағада тұрма, таяққа сүйенбе, бос бесікті тербетпе, Құблаға қарай аяғыңды берме, босағада керілме* діни сипаттағы тыйымдар.

Діни дәстүрлер әйелдерге *ерлердің көзіне тіке қарауға, шаштарын жаяуға*, қазақ халқының діни дүниетанымынан туындаған *табалдырықта тұрма, қолыңды шошайтпа* деп тыйым салып отырған. Кейбір тыйым салынған ым-ишараттар мен дене қимылдарының мағынасын түсіндіріп өтеміз:

Беліңді таянба. Бұл қимылды қайтыс болған күйеуін, әкесін немесе ағасын жоқтаған әйелге ғана қолдануға рұқсат етіледі. Қазақтарда бұл қимылды ер адамдар ешқашан қолданбаған, ал қырғыздарда оны ер адамдар да, әйелдер де қолдана алмайды.

Төбеңе қолыңды қойма. Бүкіл жер бетінен, барлық туыстары мен жақындарынан бас тартуға шешім қабылдаған адам көпшіліктің ортасына шығып, қолдарын көтеріп, басына қойып, *«Енді сендерді желкемнің шұқыры көрсін»* деген мағынада қолданған.

Тұрмыстағы ым-ишараттар мен дене қимылдарына қатысты бірқатар тыйымдарға да көп көңіл бөлуіміз қажет, олар қазақ

халқының көшпенді өмірін айқын көрсетеді: *есінеме, аяғыңды аспанға көтерме, шәйді сол қолыңмен берме, адамға тесіліп қарама, сол аяғыңмен үйге кірме, жерге таянба, адамға арт қарама, адамның алдында керілме, тісіңді қышырлатпа, қамшымен аттың басын ұрма, малды теппе.*

Осылайша, бейвербалды қарым-қатынас құралдарын талдау нәтижелерін қорытындылай келе, қазақ халқының ым-ишараттары мен дене қимылдары, мимикалық көріністерінің ерекшеліктері, біріншіден, көшпелі өмір салтының дәстүрлерімен, екіншіден, шаманизм мен исламның салт-дәстүрлерімен байланысты деген қорытынды жасауға болады.

Ежелгі заманнан бері қазақ халқы дененің маңызды бөлігі ретінде бастың қимылдарына ерекше мән берген, мысалы, «*бас изеу, бас шұлғау, бас шайқау, бас көтеру, басын салбырату*» сияқты қазақ халқының дәстүрлі ым-ишаралары басқа халықтарда да кездеседі, мысалы, бұл ым-ишаралар орыс халқының «*кивать головой, покачивать головой из стороны в сторону, поднимать голову вверх, опустить голову*» секілді қимылдарға ұқсас. «Азалы киіз үй бұл күндері марқұмның естелігі ретінде сақталып тұрды. Бөленді еске алуға келгендердің бәрі дала сұлтанының бос үйінің алдында аттан түсіп, *басын иіп* отырды» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 41-б.).

Эмоционалды ақпаратпен бірге әңгімелесушілердің бір-біріне деген қарым-қатынасының сипатын жеткізудегі мимикалық өрнектердің рөлі сөзсіз: «Көршінің әйелі *төменгі ернін шығарып алды да, мені мазақ етті! Тағы да біздің қақпамызға күл лақтырыпты, – деп Олжабайдың әйелі күлді лақтырды*» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 46-б.).

Келесі эпизодтар қазақ халқының ұлттық дәстүрлерін білдірудегі проксемикалық құралдардың рөлін айқын көрсетеді: «Үния *табалдырықта тоқтап* қалды. Айман жас жеңгесінің бір нәрсеге алаңдап отырғанын бірден байқады. Ол *үйдің әйелдерге арналған жартысында* отырған еді» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 66-б.).

Қазақтың киіз үйінде «төр» ең құрметті орын болып табылады. «Қорыққан Күнікей қонақтарды үйдің табалдырығында қарсы алды және толқудан бір сөз айта алмады. Ол тек *бас иіп, қонақтардың төрге өтулерін* сұрады» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 142-б.).

Тағзым қазақ халқының мәдениетінде ақсақалдарға құрмет көрсету және жоғары лауазымды билік өкілдеріне құрмет көрсету құралы ретінде жиі қолданылды. «Үздіксіз *бас иіп*, Күнікей бір нәрсені күбірледі. Ол қадірлі қонақтардан алғыс алуды күтті» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 143-б.).

Орындалуы мен мазмұны жағынан алуан түрлі бейвербалды ым-ишараттар мен дене қозғалыстарын қамтитын тактильді құралдар да қазақ халқы мәдениетінің бір бөлігі болып табылады: «Абай қолын кең жайып, Әбішті *кеудесіне алды*. Әке мен бала бір ауыз сөз айтпай үнсіз қалды» (М.Әуезов. Абай жолы).

Акустикалық бейвербалды құралдар, дауыс, интонация және үнсіздік сияқты басқа қарым-қатынас құралдарымен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, әңгімелесушілердің қарым-қатынасының табиғаты туралы әртүрлі ақпарат береді. Мысал ретінде шығармалардың келесі үзінділерін келтіруге болады: «Кілемдердің үстінде жайғасқан Бөлен мен оның қонақтары *үнсіз отырды*» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 15-б.).

«Бұған жауап ретінде Ақан күрсінді. Бірақ жүрегінде ол ағасының оған айқайлағанына қуанды. Егер ол *үндемей қалса* ол үшін жаман болар еді» (Ә. Шәріпов. Дала қызы. 90-б.).

Қазақ және орыс тілдерінде дененің бейвербалды сигналдарын қолданудағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында «Қазақ тіліндегі мимика мен ым-ишаралардың түсіндірме сөздігіне» (Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева) енгізілген 125 ымдау таңбасын және де «Жесты и мимика в русской речи» атты А.А. Акишинаның сөздігіне енген ым-ишараттарды қарастыруға болады. Талдаудың негізгі қағидасы бейвербалды құралдарды В.В. Андрияновтың жүйесі бойынша жіктеу болды.

Қазақ және орыс коммуникативті жүйелерінің бейвербалды құралдары шартты түрде 3 топқа бөлінді: 1) ареалды ым-ишараттар мен дене қимылдары; 2) баламалы ым-ишараттар мен дене қимылдары; 3) нақты ым-ишараттар мен дене қимылдары. Орындау, қолдану аясында және мағынасын беру тәсілі бойынша бір-біріне сәйкес келетін ым-ишараттар мен дене қимылдары бірінші топқа енгізілді. Оған сәлемдесу, қоштасу, танысу, басты оң жаққа және теріс жаққа шайқау, қол қимылдары, шақыруға арналған ым-ишараттар кірді. Мысалы, сәлемдесу ым-ишараттары: басын изеу / басын изеді; қолын көтеру / қолды көтеру; бас ию /басыңды иіп; қоштасу қимылдары: қол бұлғау / қолыңызды сілтеңіз; қол көтеру /қолды көтеру; бас тарту ым-ишаралары: басын шайқау / басын жан-жаққа шайқау; қолын шайқау / қолды екі жаққа бұлғау; танысу қимылдары: қол алу / қол алысу; қолын аламын/қолымды беремін; басын изеу/ басын изеді; меңзейтін қимылдар: қолымен көрсету / қолмен көрсету; қас қабағымен нұсқау / қастарын көтеру; басын көрсету; көзімен нұсқау сияқты ым-ишараттар. Осындай ареалды ым-ишараттар қазақ халқының бейвербалды

құралдар сөздігінің жалпы көрінісіндегі барлық сипатталған кинетикалық құралдардың шамамен 50%-ын құрады.

Екінші топқа мағынасы бойынша сәйкес келетін, бірақ орындалуы жағынан әр түрлі ым-ишараттар мен дене қимылдары жатады. Эквивалентті ым-ишараттар «Қазақ тіліндегі мимика мен ым-ишаралардың түсіндірме сөздігіне» (Б.К. Момынова, С.Б.Бейсембаева) енген кинетикалық құралдардың шамамен 15%-ын құрайды. Мысалы: ұртын томпайту – «жақсы» деген мағынаны білдіретін ым-ишара (қазақ мәдениетінде) / бас бармақты көтеру – біреуді немесе бір нәрсені мақтау, оң бағалау (орыс мәдениетінде) [9, 18 б.].

Үшінші, қарастырылып отырған бейвербалды құралдардың ішінде орыс халқының коммуникативті мінез-құлқында жоқ және тек қазақ тілінің мәдениетіне тән ым-ишараттар мен дене қимылдары анықталды. Дәл осы ым-ишараттар тобы қазақ халқының ым-ишараттық қатынастарының ұлттық сипатының айқын дәлелі. Бұл ым-ишараттар мен дене қимылдары сөздікте бейвербалды құралдарының жалпы санының шамамен 35%-ын құрайды.

Қос қолды кеудеге қойу – екі қолыңызды кеудеңізге қойыңыз. «Әй, біздің жырау! ... Жауынгер әнші алдында *қос қолын кеудесіне қойып басын иді*» (І. Есенберлин. Көшпенділер).

Қолды кеудеге апарып, бас ию – қолыңызды кеудеге қойып, басыңызды иіңіз. – Сәлеметсіз бе, құрметті мырзалар, генералдар, – деді сәукеле киген, ұзын шашты жас келіншек. Ол орыс тілін білмейтін болғандықтан ежелгі әдет бойынша генералдармен амандасқанда *екі қолын кеудесіне қойып, басын иді*» (І. Есенберлин. Көшпенділер).

Бұл сәлемдесу дәстүрінде кездесетін ұлттық ым-ишарат: ежелгі заманда ерлер де, әйелдер де бір-бірін осылай қарсы алған. Жасы үлкендерге, ақсақалдарға осы ым-ишарат арқылы үлкен құрмет көрсетілген.

Қол қусырып, иілу – бүкіл денеңізді алға сүйеңіз, екі қолыңызды кеудеге айқастырыңыз. Сәлемдесу ишараты. «Алдында дұшпандары дірілдейтін Ақ Орданың ханы Жаныбек тауға жақындап, қартайған әкесінің алдында *қолын кеудесіне айқастырып, иіліп жерге басын тигізді*» (І. Есенберлин. Көшпенділер).

Тізерлеп, қол қусырып, тағзым ету – тізе бүгіп қолдарыңызды кеудеге қойыңыз. «*Уағызшы тізе бүгіп, қолын кеудесіне қысып амандасты*» (З. Шашкин. Ұядан ұшқандар).

Тізе бұғу – тізерлеңіз. Бір тізеге отырыңыз. Қош келдіңіз. «Үшеуі шықты: Аман, Сырым, Торғын. Торғын *тізе бүгіп сәлемдесті*» (З. Шашкин. Ұядан ұшқандар).

Қол жаю – қолыңызды кеуде деңгейінде ұстаңыз, алақаныңызды ашыңыз. Дұғаны оқығанда қолданылатын ишарат. Ислам дәстүрлерімен байланысты ұлттық ым-ишарат. Бұл этнокинема діндар адамдардың арасында жиі кездеседі. «Молда қалтасына күміс ақша салып, *алақанын ашып*, қол жайып өзіне дұға оқыды, содан кейін алақанымен бетін сипады» (С. Мұқанов. Өмір мектебі).

Бейвербалды қарым-қатынас құралдарын жан-жақты талдау бізге олардың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Бейвербалды ақпарат құралдары тілмен бірдей қызмет атқарады. Бейвербалды құралдардың негізгі функциялары – ақпарат беру, коммуниканттардың эмоционалды жағдайы туралы ақпарат беру, дауыс, ым-ишарат, мимика, үнсіздік, жанашырлық білдіру, экспрессивтік функция, тұлғааралық қатынастарды реттеу, тікелей қарым-қатынас кезінде айқын байқалатын және коммуниканттардың әлеуметтік мәртебесін көрсететін әлеуметтік бақылау қызметін атқаратын құралдар болып табылады. Бейвербалды құралдар көпфункционалдылық қасиетіне ие, бір уақытта әр түрлі функцияларды орындай алады, сонымен қатар санадан тыс және бақылаусыз орындалуы мүмкін. Бейвербалды құралдардың барлық қол жетімді функцияларын атқаратын екі қызметке бөлуге болады: қабылдау және әсер ету.

Қорытынды

Қазақ және орыс халықтарының тіл мәдениеттерінің бейвербалды құралдарын талдау барысында мынадай тұжырымдар жасауға болады: 1) қазақ тілінде ым-ишараттар мен дене қимылдары үлкен орын алады, Б. Момынова мен С. Бейсембаеваның сөздігіне енген 125 ишара арасында 40 таңба адамның ерікті және еріксіз түрде болатын кинетикалық қозғалыстарының психикалық табиғатын растайтын ұлттық құралдар екені дәлелденді; 2) эквивалентті ым-ишараттар мен дене қимылдары, олар қазақ тілінде де, орыс мәдениетінде де кездеседі, бірақ олар әр түрлі тәсілдер арқылы орындалады. Осы орайда, бұл ым-ишараттар мен дене қимылдарын сипаттау мен қолдануда айқын айырмашылықтар жоқ, олар қарым-қатынасқа байланысты әртүрлі орындалуы мүмкін; 3) ареалды ым-ишараттар мен дене қимылдары қазақ және орыс мәдениеттерінде бірдей қолданылады және орындалады. Олар сәлемдесу, қоштасу, келісім мен келіспеушілік ым-ишараттары.

Бейвербалды құралдарды талдау негізінде қазақ халқының бейвербалды қарым-қатынас моделін құруға мүмкіндік болды. Бұл модельге міндетті компоненттерден басқа, мәдениетаралық қарым-

қатынас (мәдениет және коммуникация); бейвербалды байланыс арналары: визуалды (ым-ишараттар, мимика, дене қимылдары), акустикалық (дауыс, интонация, үнсіздік), тактильді (жанасу, денеге қол тигізу), проксемикалық (кеңістік, арақашықтық) және олардың функциялары; вербалды және бейвербалды коммуникация құралдары мен лакунатталған компоненттің өзара әрекеті (этномәдени ақпараттық канал: білім, этикет, тыйым салу) кіреді. Осы орайда, Б. Момынова былай деп жазады: «Танымдық функциялардың кең спектріндегі дене тілін, ым-ишараттарды кешенді зерттеулері теориялық ұстанымы әлі қалыптаспаған әлеуметтік, психологиялық лингвистика сияқты тіл салаларының фактілерін салыстыру арқылы жүзеге асырылуы қажет» [10, 16-б.].

Бейвербалды қарым-қатынас мәдениеті ең алдымен адам мінез-құлқының этикет нормаларын қамтиды. Осыған байланысты мінез-құлықтың этикет нормаларын, оның ішінде бейвербалды құралдарды зерттеу жалпы халық мәдениетінің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Бейвербалды мінез-құлықтың этикет нормасы дегеніміз - белгілі бір ым-ишараттарды қолдануға тыйым салынғаны туралы білу. Қазақ тіліндегі ым-ишараттар мен дене қимылдары жүйесіне келетін болсақ, ол әлеуметтік тұрғыдан шартталған және тек осы лингвистикалық қауымдастыққа тән, яғни ымдау тілі белгілі бір ұлттың кинесикасы ретінде беріледі. Сондықтан, «халықаралық» ымдау тілі жоқ екеніне және бірқатар бейвербалды құралдардың баламасы жоқ екеніне көз жеткізіп отырмыз. Сонымен, қазақ тілінде бейвербалды қарым-қатынас компоненттерін қолдану қазақтың ұлттық мәдениетінің этикет нормасымен тығыз байланысты.

Әдебиеттер

1. Самовар П.А. Невербальная интеракция. Инокультурная коммуникация. – Бельмонт, 1985. –312 с.
2. Hall E. T. Cultural Misunderstandings: The French, Germans, and Americans. N.Y.: Anchor, 1984. –S.256
3. Галичев А.И. Кинесический и проксемикальный компоненты речевого общения// Дисс. канд...фил.наук. – М., 1987. –189 с.
4. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.
5. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник СПбГУ, Серия 2, История, языкознание, литературоведение. –СПб.: 1992. №3. –с. 30–40.
6. Туманова А.Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва. Дисс. докт. филол. наук, –Алматы, 2008. –248 с.
7. Капаназе Л.А., Красильникова Е.В. Роль жеста в разговорной речи// См. прилож. в кн.: Русская разговорная речь. –М.: Наука, 1973. –257 с.
8. Воробьева Е.И. Содержание и структура понятия «лингвострановедческая компетенция учителя иностранного языка». – Л., 1999. –65 с.

9. Момынова Б., Бейсембаева С. Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке. –Алматы: Қазақ университеті, 2003. –136 с.
10. Момынова Б.К. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер мен бағалауыштың лексикалық рөлі// Тілтаным. – Алматы, 2003. –№ 1. – 14–20 б.

References

1. Samovar P.A. Neverbal'naya interaktsiya. Inokul'turnaya kommunikatsiya. Bel'mont, 1985. –312 s.
2. Hall E. T. Cultural Misunderstandings: The French, Germans, and Americans. N.Y.: Anchor, 1984. –S.256
3. Galichev A.I. Kinesicheskiy i proksemicheskiy komponenty rechevogo obshcheniya// Diss. kand. fil.nauk. –M., 1987. –189 s.
4. Kreydlin G.Ye. Neverbal'naya semiotika: Yazyk tela i yestestvennyy yazyk. –M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2004. – 584 s.
5. Kolesov V.V. Kontsept kul'tury: obraz-ponyatiye-simvol // Vestnik SPbGU, Seriya 2, Istoriya, yazykoznaniiye, literaturovedeniye. –SPb.: 1992. – №3. –s. 30–40.
6. Tumanova A.B. YAzykovaya kartina mira v khudozhestvennom diskurse pisatelya-bilingva. Diss. dokt. filol. nauk, –Almaty, 2008. – 248 s.
7. Kapanadze L.A., Krasil'nikova Ye.V. Rol' zhesta v razgovornoy rechi// Sm. prilozh. v kn.: Russkaya razgovornaya rech'. – M.: Nauka, 1973. –257 s.
8. Vorob'yeva Ye.I. Soderzhaniye i struktura ponyatiya «lingvostranovedcheskaya kompetentsiya uchitelya inostrannogo yazyka». –L., 1999. –65 s.
9. Momynova B., Beysembayeva S. Kazakhsko-russkiy tolkovyy slovar' mimiki i zhestov na kazakhskom yazyke. –Almaty: Kazak, universiteti, 2003. –136 s.
10. Momynova B.K. Liderler imidzhiniñ kalypstastyruadağy beyverbaldy elementter men bağalauyshtyñ leksikalık, rolı // Tiltanyım. –Almaty, 2003. № 1. –14–20 b.

Özet

Bu makalede Kazaklar'a ait sözsüz iletişim modelinin unsurları incelenmiştir. Kazak Türkçesinin mantalitesi, ahlak kuralları, yasak im ve işaretleriyle birlikte yalnız Kazak kültürüne has “lakuna”(ses boşluğu) im ve işaretler gibi başlıca özellikleri kapsayan bir sözsüz iletişim modeli verilmiştir. Rusça ve Kazak Türkçesindeki sözsüz araçların araştırılması sonucunda bir uluslararası işaret dilinin bulunmadığı; sözsüz iletişimde millî özelliklerin her zaman sözlü iletişimle beraber aktarılabildiği belirtilmiştir. Makalede sadece Kazak Türkçesine ait bazı sözsüz unsurlar izah edilmiştir. Sözsüz araçların araştırılması sonucunda başka kültürlerde alternatif yasak im ve işaretlerin mevcut olmadığı ispat edilmiştir. Sözsüz iletişimde, belirli işaretler veya hareketler, ahlak kuralları çerçevesinde yasak olarak kabul edilir. Millî unsurları taşıyan birkaç im ve işaret, yalnızca Kazak kültürüne has bir anlama sahiptir. Kazak Türkçesinde bulunan im ile işaretler birikiminin sosyal yaşam tarafından belirlendiği ve sadece Kazak Türkçesi konuşan topluluğa ait olduğu kinetik bir olgu halinde açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözel olmayan model, lakunize bileşen, jestler-gerçekler, jestler - tabu, Ulusal Kültür, sözel olmayan araçların sözlüğü, zihniyet.

(R. Berdalıyeva. Kazak Halkının Sözel Olmayan İletişim Modelinin Özellikleri)

Аннотация

В статье рассматриваются компоненты невербальной модели общения казахского народа. Автором установлена невербальная модель казахского языка, главной особенностью которой является наличие лакунизированного компонента, содержащего в себе этикетные нормы поведения, жесты-табу, а также жесты-реалии, имеющие место только в казахской языковой культуре. На основе анализа невербальных средств русского и казахского языков, включенных в словарь жестов, невербальный язык всегда национален как и вербальная речь. В статье описан целый ряд невербальных компонентов, которые присущи только казахскому языку. Результаты проведенного анализа невербальных средств показали, что в отношении жестов-табу не существуют альтернативных вариантов замены. Этикетной нормой невербального поведения является знание налагаемых культурой запретов на использование того или иного жеста, т.е. жестов-табу. Национальная специфика ярче выражена в ритуальных жестах-табу, которые имеют смысл только лишь в данной культуре. Что касается системы жестов в казахском языке, то она социально обусловлена и присуща лишь данному языковому сообществу, т.е. язык жестов дается как кинесика людей конкретной нации.

Ключевые слова: Невербальная модель, лакунизированный компонент, жесты-реалии, жесты- табу, национальная культура, словарь невербальных средств, менталитет.

(Р. Бердалиева. Особенности невербальной модели общения казахского народа)